

ІСТОРИЧНІ ТВЕРДЖЕННЯ ТА ПОНЯТТЯ ЯК КОНСТИТУТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ ІСТОРИЧНОЇ ДІЙСНОСТІ

О.В Мішалова

*Все це логічно, струнко, все просто. «Просто» — це жасливе слово, котре історик повинен виключити не лише зі свого словника, але й зі своєї свідомості. Тому що історія — це одна з наук про людину. А все, що стосується людини, — не є простим¹.
Люс'єн Февр*

В історії немає ані авторитетів у строгому сенсі слова, ані вихідних даних (у розумінні наявних історичних фактів, «готових» ще до початку історичного дослідження), оскільки звідки історія їх отримує, як не від самої себе. Тому у відношенні до історичної науки в цілому вони не є вихідними даними, а являють собою її результат чи «завоювання». Історичне знання виростає із самого себе². Цією думкою Робіна Коллінгвуда можна певною мірою підсумувати досить довготривалу дискусію серед істориків та філософів історії щодо природи історичного знання. Її зміст полягав у вирішенні питання епістемологічного статусу історичного факту: його об'єктивного існування чи суб'єктивного конструювання істориком. Одна сторона учасників у цій дискусії наполягала на тому, що поняття історичного факту є онтологічною категорією, історичні факти містяться у історичних свідоцтвах і більш-менш точно та об'єктивно відображають історичну дійсність (події, явища, процеси). Так, наприклад, французькі методологи Шарль-Віктор Ланглуа і Шарль Сеньобос у своїй роботі «Вступ до вивчення історії» підкреслювали, що історик дістає факти з документів³.

Протилежна позиція починає формуватися на декілька десятиліть раніше і пов'язана з іменем Іогана Дройзена. У своїй праці «Енциклопедія та методологія історії» він наголошував, що немає сенсу ані очікувати від історика, що той може спостерігати об'єктивні факти минулого, оскільки вони були й пройшли раз і назавжди, ані вважати, що історик здатен дати адекватне відображення того чи іншого аспекту минулої дійсності, оскільки таке відображення було б лише образом його уяви. Відповідно, поняття «об'єктивного факту» є просто безглуздим⁴. Завершеної форми другий підхід отримує у працях засновників школи Анналів — Марка Блока та Люс'єна Февра. Останній у своїй відомій роботі «Суд совісті історії та історика» однозначно стверджує, що встановити історичний факт означає «виробити» його, історик сам створює об'єкти свого спостереження, часто за допомогою складних технічних прийомів, а потім приступає до їх вивчення⁵. Отже, відповідно до цієї позиції, про історичний факт можна говорити лише як про гносеологічну (або епістемологічну) категорію, окремі історичні факти є конструкціями історика.

Слід зазначити, що на філософію історії школи Анналів істотний вплив справило неокантіанство в уособленні Генріха Ріккерта та Макса Вебера. Останній, зокрема, наголошував, що наше «пізнання» співвідноситься з вже перетвореною категоріями дійсністю (оскільки будь-яке сприйняття дійсності є її перетворенням). Винесення історичного судження являє собою абстрагування, в процесі якого історик перетворює «дійсність» на «факт» як мисленнєву побудову⁶.

Пом'якшену конструктивістську позицію у питанні природи історичного факту та історичної дійсності висуває представник російського неокантіанства Олександр Лапшо-Данілевський. У 1909 році з'являється його лекційний курс «Методологія історії», у якому автор наголошує, що кожного разу, коли ми виносимо судження про дійсність, ми маємо справу зі своїми уявленнями про неї (зі своєю побудовою дійсності), а не з дійсністю як такою. Висловлюючи свою думку про факт, історик розуміє, вибудовує і зображує його у відповідності зі своєю точкою зору. Однак, історичні факти не з'являються у історичному переказі самі по собі, а лише за посередництва творця переказу, який повідомляє про них на тій підставі, що вважає ці факти такими, що заслуговують на увагу⁷. Отже, з одного боку, історичний факт є конструкцією, створеною автором історичного першоджерела, а з іншого, історик більш пізнього часу знаходить історичні факти у тексті першоджерела, яке розглядається ним під певним кутом зору.

Такої свого роду «серединної» позиції дотримується також Едуард

Карр, один з відомих теоретиків історичної науки другої половини ХХ ст. Карр проводить чітке розрізнення між «фактами про минуле» та «історичними фактами» («фактами істориків»). Факти минулого, незалежно від того, знаходяться вони в історичному джерелі чи ні, обов'язково переробляються істориком перед тим, як він зможе їх використати у своєму наративі, перетворюючи їх на історичні факти⁸. Співзвучні думки висловлює найбільш авторитетний радянський методолог історії Іван Ковальченко, вирізняючи три типи історичних фактів: факти історичної дійсності, факти історичного джерела («повідомлення джерела») та науково-історичні факти («факти — знання»)⁹.

Коротко підсумовуючи, слід зазначити, що наведений поділ думок є абстрактним і дещо штучним, оскільки кожен дослідник, який хоча б колись займався історією та замислювався над процесом історичного пізнання, розуміє всю складність однозначного вибору між ними. Відповідно, метою даної роботи є спроба переосмислити з позицій аналітичної філософії модель співвідношення понять «*історична дійсність — історичне твердження — історичне поняття*», а також переглянути поняття *об'єктивності* в історичній науці. У прагненні досягнути поставленої мети ми будемо спиратися на окремі ідеї з філософського доробку Людвіга Вітгенштейна, Хіларі Патнема, Карла Пошера, Дональда Девідсона, Артура Данто, Аллана Меггіла, Франка Анкерсмита, Макса Вебера, Густава Шпета, Райнгарда Козеллека та Єжи Топольського.

Історична дійсність

Історична дійсність як в онтологічному, так і у гносеологічному сенсі складається із фактів. «Світ — це все, що має місце. Світ — сукупність фактів, а не речей»¹⁰. Це положення зі знакової для філософії ХХ ст. праці Людвіга Вітгенштейна «Логіко-філософський трактат» має особливу методологічну цінність для історичної науки. Історична дійсність як така — це сукупність історичних подій (фактів), тобто це все те, що відбулося, що мало місце у минулому. В гносеологічному плані історична дійсність також виступає сукупністю фактів, однак фактів, зафіксованих в текстах або залишках матеріальної культури. Історична дійсність є семіотичною за своєю природою і лише в такий спосіб є доступною для сприйняття та пізнання історика¹¹.

Зазвичай, опосередкованість історичної дійсності словом (семіотичність) і віддаленість у часі розглядаються як головні недоліки істори-

чної науки, як привід до позбавлення історії статусу науковості. Справді, історичні тексти (нарлативи) представляють собою вихідну реальність для історика, тому він змушений бути, насамперед, свого роду «текстуальним археологом». Ланглуа і Сеньбос дуже влучно підкреслюють цю обставину.

Факти минулого відомі нам лише по слідах, які збереглися від них. Однак, ці сліди, що мають назву історичних документів, історик спостерігає безпосередньо [...] Документ служить для нього відправною точкою, а факти минулого — кінцевою ціллю дослідження¹².

В даному випадку варто згадати зауваження Густава Шпета щодо порівняння вченого-природознавця та історика. Природознавець («спостерігач») насправді має справу зі своєю власною «системою речень» про досліджуваний предмет, тобто у своєму дослідженні спостерігач має справу з власними судженнями про предмет, він пізнає, читаючи ним самим сформульовані речення. Отже, природознавець читає свій власний текст, а історик — записаний чи взагалі переданий іншими¹³. Більш того, на думку Шпета, з якою не можна не погодитися, наукове пізнання починається не з безпосереднього переживання, а з його осмислення.

Наукове знання, зокрема його система, не є переживанням, а становить собою рефлексію про нього, не є досвідом, а становить собою критику досвіду¹⁴.

Тому, як зазначав Дройзен, історія являє собою певне знання про те, що відбулося (тобто, історія — це події, про які знають), а не просто сума пригод чи загальний хід усіх подій. Саме знання про минуле робить минуле неминучим¹⁵.

В даному контексті віддаленість історика у часі від об'єкта пізнання слід розглядати як його суттєву перевагу, оскільки дозволяє побачити і, відповідно, проаналізувати досліджувані події разом з їхніми наслідками у часовій перспективі. Артур Данто наголошує на цій унікальній можливості історика, відмова від якої є згубною для історичної науки.

Завдання історії полягає як раз у тому, щоб знати про події не так, як про них знали їх очевидці, а як їх знають історики — у зв'язку з більш пізніми подіями та у контексті часу. [...] Люди багато б віддали, щоб бачити свої дії очима майбутнього історика¹⁶.

Окремі події минулого набувають історичного значення завдяки своєму зв'язку з іншими подіями, котрі з якоїсь причини є для нас

важливими. Минуле, звертає увагу Данто, можливо і не змінюється, однак змінюється наш спосіб його організації, тобто історик відбирає різні події та в інший спосіб вибудовує часову структуру (нарратив або оповідь). Одна й та сама подія може бути складовою частиною у необмеженій кількості різних часових структур¹⁷.

Слідуючи за думкою сучасного американського епістемолога історії Аллана Мегілла, який говорить про «тотальність історичних джерел»¹⁸, варто зробити ще один крок і стверджувати тотальність історичних тверджень, які у своїй сукупності складають історичну дійсність (універсум історичних висловлювань). Звертаючись до ідей Вітгенштейна, можна говорити, що «історичний світ» або світ історії складається із історичних фактів як тверджень про певні стани справ. Під поняттям факт Вітгенштейн розуміє як певний стан справ, так і картину цього стану справ, яка є твердженням про нього.

- 1.1. Світ є сукупністю фактів, а не речей. [...]
2. Те, що має місце, що є фактом, — це існування станів справ.
- 2.01 Стан справ є поєднанням об'єктів (речей, предметів). [...]
- 2.1. Ми створюємо собі картини фактів. [...]
- 2.141. Картина є фактом. [...]
- 4.01. Твердження — картина дійсності. Твердження — модель дійсності, як ми її собі мислимо. [...]
- 4.023. Твердження є описом стану справ¹⁹.

Таким чином, прояснюється певна складність у використанні поняття «факт» у історичній науці, коли, з однієї сторони, словом «факт» позначається реальний стан справ — подія, явище, особа — у минулій історичній дійсності (хоча історик і не працює з ним безпосередньо), а з іншої — твердження про цей стан справ, яке виступає предметом і матеріалом, з яким працює історик. Тому, коли Данто говорить, що, будуючи нарратив, історик відбирає «події», насправді він відбирає твердження про ці події (факти) з історичних текстів різних часів. Саме у такому контексті, ймовірно, слід розуміти Ланглюа та Сеньбоса, які, у свою чергу, стверджують, що історик знаходить факти (твердження про події, явища, процеси) в історичних джерелах. Історичні факти як твердження насправді є об'єктивно існуючими, об'єктивованими в історичному тексті будь-якого типу.

Історичне твердження

Першим звертає увагу на особливості будови історичних тверджень Данто. Він говорить про «нарративні речення» як про основний вид ре-

чень, котрі використовуються в історичних працях. Найбільш загальною особливістю наративного речення є те, що воно містить згадування, принаймні, двох розділених у часі подій, однак описує лише те, що відбулося раніше. Засобом формулювання наративних речень ми передаємо наше сприйняття світу у часі. На думку Данто, детальний аналіз наративних речень дозволяє виявити найбільш важливі риси нашого поняття історії²⁰. Важливо зазначити, що наративне речення, яке посилається на дві розділені у часі події і описує більш ранню з них, щоб бути істинним, логічно передбачає, що ці дві події дійсно мали місце²¹.

Франк Анкерсміт, один із засновників наративної філософії історії, більш диференційовано підходить до розгляду структури історичної оповіді (нарративу), вирізняючи у її будові два основних типи висловлювань — описові («буквальні») та наративні («індивідуалізуючі» чи «метафоричні»)²². Функція останніх полягає у визначенні або індивідуалізації «точки зору» (тобто певного тлумачення конкретної історичної ситуації). Підкреслюється невід'ємна взаємозалежність цих двох типів висловлювань в історичній оповіді.

Окремі індивідуальні висловлювання у нарративі можуть вказувати у всіх мислимих напрямках і лише нарративна «точка зору» задає їм «нарративний напрямок», однак сама «точка зору» виникає лише завдяки цим безпомічним описовим висловлюванням²³.

Від характеру історіографії буде залежати який саме тип висловлювань буде переважати в окремій оповіді. Так, наприклад, у дослідженні цін на зерно у роки, що передували Великій французькій революції, будуть переважати описові твердження, а у нарративі, котрий розповідає, як в цей самий період змінюються уявлення про людину, — нарративні твердження²⁴.

Загалом, відповідно теорії Анкерсміта, історичний нарратив являє собою когерентну систему речень у формі оповідного тексту, а історик уподібнюється архітектору. Наратив визначає певне бачення фрагменту минулого. Особливістю є те, що той фрагмент минулого, який потрапляє у сферу цього «бачення як», часто істотно виходить за межі того, про що говориться в окремих висловлюваннях нарратива. Тому, оскільки нарратив задає певне «бачення» минулого, він функціонує у якості свого роду системи правил, котрі визначають, як слід уявляти собі минуле²⁵. У такому розумінні поняття нарративу Анкерсміта, на нашу думку, нагадує поняття «концептуальної схеми», запропоноване засновником «внутрішнього реалізму» Хіларі Патнемом, і дуже вдало впроваджене до академічної історії Крісом Лоренцом.

Справді, можна знайти цілий ряд паралелей між позиціями Анкерсмита та Патнема-Лоренца²⁶. Останній, наприклад, подібно до Анкерсмита також вирізняє два рівні у структурі історичного наратива: фактологічний (фактологічні твердження) і нормативний (ціннісні судження). При цьому Лоренц зауважує, що коли ми говоримо про факти і дійсність, ми завжди говоримо про дійсність у межах певної описової схеми. Фактуальні висловлювання та їх істинність змінюються в залежності від описової схеми, до якої належать²⁷.

У даному контексті окремо слід зазначити, що вперше поділ на фактологічні твердження та ціннісні судження був ґрунтовно проаналізований ще Вебером у праці «Критичні дослідження в області логіки наук про культуру». У ній наголошується:

Орієнтовані на «цінності» «точки зору», з яких ми розглядаємо культурні об'єкти, у результаті чого вони тільки і стають для нас «об'єктами» історичного дослідження, підвладні змінам; оскільки, і до тих пір, поки вони є такими (за умови, що «матеріал джерел» залишається незмінним, з чого ми постійно виходимо у нашому логічному аналізі), історично «суттєвими» будуть ставати усе нові «факти» і завжди по-новому²⁸.

На думку Вебера, історична змінність і можливість вибору цінностей свідчить про їх невід'ємну суб'єктивність, а отже, і про суб'єктивність історичного знання загалом, що є недоліком. Однак, слід підкреслити, що ціннісні судження цікавлять його не лише як критерії відбору фактів, але й як предмет вивчення філософії історії. Так, він наводить приклад з «Капіталом» Карла Маркса, який, звичайно, є «літературним продуктом», однак для дослідника ця робота (як «історичний індивідуум») важлива не через приналежність до певного роду літературних об'єктів, а, перш за все, своїм неповторним «духовним змістом», який він у ньому знаходить²⁹.

Найкращу критику класичної веберівської позиції протиставлення «фактів» та «цінностей» здійснив Патнем у другій половині ХХ ст. Він зазначає, що коли Вебер ввів сучасне розрізнення між фактами і цінностями, його головний аргумент проти об'єктивності ціннісних суджень полягав у тому, що неможливо встановити істинність ціннісного судження так, щоб задовольнити усіх раціонально мислячих людей, у той час як правильність наукової теорії може бути продемонстрована. Однак, дещо іронічно наголошує Патнем:

Усі приклади Вебера [...] дійсно демонструють, що ціннісні судження не можуть бути підтверджені за згодою усіх освічених людей або усіх

розумних людей, однак це аж ніяк не те саме, що усіх раціональних людей. [...] В дійсності ми взагалі не отримуємо згоду переважної більшості з тезою про істинність довільно прийнятої наукової теорії. Більшість людей прикро необізнані у науках, а більшість теорій, особливо у точних науках, потребують для свого розуміння так багато математики, що більшість людей не здатні навіть зрозуміти їх³⁰.

Патнем наголошує на інструментальній природі факту³¹. Поняття факту (або істинне твердження) є ідеалізацією поняття твердження, яке заслуговує раціональної довіри³². Тому проведення лінії розмежування між фактом і цінністю можливе лише за умови повного викривлення поняття факту³³.

У 90-х рр. ХХ ст. відомий польський методолог історії Єжи Топольський вводить до наукового обігу поняття «базового історичного твердження», під яким він розуміє речення, яке описує окремий простий факт на основі конкретної інформації з історичного джерела з мінімальною інтерпретативною складовою (наприклад, відомості хронік або державних реєстрів). Відповідно концепції Топольського, базові історичні твердження представляють собою «реалістичне алібі» історичних наративів, здійснюючи функцію з'єднувальної ланки з минулою дійсністю³⁴. У своїй фундаментальній праці «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації» Топольський наголошує, що його базові історичні твердження лише формально можуть нагадувати протокольні речення неопозитивістів чи попперівські базові твердження³⁵.

Наші базові відомості та твердження — це матеріал нарації, але не «цеглинки». З них можна будувати різні нарації, а це означає: у кінцевому підсумку, коли з тих самих базових відомостей можна конструювати різні нарації, то вирішальною у цьому конструюванні є інтерпретація історика³⁶.

З вищезазначеною тезою Топольського одночасно можна як погодитись, так і не погодитись. Погодитись, безперечно, можна з визначальною роллю інтерпретації (наративу, концептуальної схеми, теорії) дослідника у побудові історичної праці. Однак, на наш погляд, у епістемологічному сенсі окремі історичні висловлювання будь-якого характеру — як фактологічні твердження, так і ціннісно-концептуальні судження, — являють собою основний будівельний компонент історичної нарації, виступають окремими цеглинками у побудові історичної дійсності.

Вітгенштейн наголошував, що всі речення є рівноцінними між собою³⁷, «речення є картиною дійсності, тому що я знаю представлений

ним стан речей, якщо я розумію дане речення. І я розумію речення без того, щоб мені був пояснений його смисл»³⁸. Звичайно, тут слід пам'ятати, що у світі «Логіко-філософського трактату» цінності як такі взагалі відсутні. «Етика не може бути висловлена. Етика є трансцендентальною»³⁹. Оскільки світ являє собою сукупність фактів, тобто станів справ, які відображуються в картинах (реченнях), що одночасно є моделями світу, а цінності (які асоціюються Вітгенштейном зі сферою належного, а не дійсного) не входять до складу світу, то, відповідно, не може бути жодних картин (речень) етики. У більш пізній роботі «Лекція про етику» він розрізняє судження про абсолютні цінності та судження про відносні цінності. Використовуючи слова «понауковому» — як посудини, які здатні зберігати і передавати значення та смисл, ми можемо переформулювати судження про відносну цінність у фактологічне твердження. Будь-яке судження про відносну цінність можна розглядати як судження про факт⁴⁰. Важливо підкреслити пізнавальну рівнозначність, за Вітгенштейном, суджень про відносні цінності та істинних фактологічних висловлювань як «описових фактів»⁴¹.

Ідеї Вітгенштейна можна продовжити думками Поппера, який наголошує на принциповому дуалізмі між фактами та цінностями (нормами і лініями поведінки), хоча і визнає їхній тісний взаємозв'язок. Норми завжди відносяться до фактів, а факти оцінюються відповідно норм.

Факт прийняття або відкидання деякої норми деякою особою або суспільством слід як факт відрізнити від *будь-якої норми*, включаючи ту норму, яка приймається чи відкидається⁴².

Однак Поппер визначає і ряд спільних рис між фактами (які фіксуються у реченнях) та нормами (які фіксуються у передбаченнях), найважливіша з яких — відкритість для раціональної дискусії. Це означає, що ми можемо вільно їх обговорювати і навіть критикувати, а також використовувати у відношенні до них регулятивні ідеї.

У світі фактів — це ідея відповідності між висловлюванням чи реченням та фактом, тобто, ідея істини. У світі норм чи нормативних передбачень відповідну регулятивну ідею можна описати різними способами і назвати різними іменами, наприклад, «справедливість» або «добро»⁴³.

Згідно нашої позиції, якщо в онтологічному плані статус цінностей і ціннісних систем є досить суперечливим і дискусійним, то у гносеологічній площині щодо минулої історичної дійсності (семіотичної за

своєю природою) цінності цілком здатні виступати предметом дослідження, об'єктивовані у ціннісно-концептуальних судженнях історичних творів та праць. Тому вони правомірно можуть виступати об'єктом раціонального критичного вивчення і аналізу на рівні звичайного фактологічного висловлювання, розглядатися як свого роду ціннісно-концептуальний факт⁴⁴. На нашу думку, щодо фактологічних висловлювань використання традиційних критеріїв істинності є звичайною процедурою критичного аналізу історичних текстів, стосовно ж ціннісно-концептуальних суджень, які відображують значимість та оцінку тієї чи іншої події (ситуації або явища), адекватним критерієм повинна бути констатація і аналіз цієї значимості, а не перевірка на істинність⁴⁵.

Звичайно, можна сміливо погодитися з положенням Поппера, відповідно до якого буде корисним використовувати ідею абсолютної істини як відповідності фактам у якості зразка для світу норм і цінностей, враховуючи, що універсального критерію істинності не існує. Поппер розробляє поняття правдоподібності (точніше, ступеню правдоподібності) як наближення до істини і підкреслює, що воно є особливо продуктивним у випадках, коли ми знаємо, що маємо справу з теоріями, які у найкращому випадку являють собою лише наближення до істини, оскільки відомо, що істинними вони бути не можуть, як це часто відбувається у соціальних науках⁴⁶. Тут знову можна провести певні паралелі між позиціями Поппера і Вітгенштейна, зокрема, коли останній наголошує, що будь-яке обґрунтування має межі, що ми формулюємо твердження про дійсність з різним ступенем впевненості, а істинність окремих емпіричних речень залежить від нашої системи референцій⁴⁷ (це дозволяє також проводити певні паралелі між поняттям «мовної гри» Вітгенштейна та ідеєю «концептуальної схеми» Патнема). Підсумувати варто цікавими розмірковуваннями Патнема щодо неможливості перевірки ціннісних суджень методами науки:

Не можна дійти будь-якого висновку, виходячи з факту, що ми не можемо надати «наукового» пояснення можливості цінностей до тих пір, поки не буде доведено, що є можливим «наукове» пояснення можливості значення, істини, виправдання тощо⁴⁸.

Насамкінець, доцільним буде додати, що вельми продуктивною щодо аналізу історичного твердження (як фактологічного, так і ціннісно-концептуального) видається запропонований Дональдом Девідсоном підхід, відповідно до якого істина визнається властивістю висловлювань або мовних актів, а не речень як таких⁴⁹. Це означає, що у будь-

якій природній мові істинність є відношенням між реченням, носієм мови та часом⁵⁰.

Теорія істини для природної мови повинна враховувати той факт, що багато речень змінюють свій істинний статус залежно від часу їх висловлювання, від того, хто їх висловлює, і, навіть, можливо, від того, хто їх сприймає. Ми можемо пристосуватись до цього феномену або заявляючи, що істинними характеристиками володіють конкретні висловлювання або мовні акти, а не речення, або вважаючи істину кореляційним відношенням між реченням, тим, хто його висловлює, і часом його висловлювання⁵¹.

Не можна сказати, що пропонувані девідсонівський підхід є абсолютно новим для історичної науки. Так, наприклад, Райнгард Козеллек називає «старою тріадою» в історіографії «місце, час та особу», які обов'язково присутні у творі будь-якого автора, що пише на історичну тему. Якщо місце, час і особа змінюються, виникають нові твори, навіть якщо вони нібито стосуються того самого предмета дослідження⁵². Саме це, на наш погляд, має на увазі Анкерсміт, говорячи про необхідність перенесення стратегії історизму з аналізу історичної дійсності як процесу до аналізу і вивчення історичних текстів⁵³ як єдиної безпосередньо даної історичної дійсності. Важливо наголосити, що Анкерсміт використовує термін «речення — дія» як текстуальний аналог реальних людських дій, з яким вони зіставляються⁵⁴ (що не може не нагадувати концепт девідсонівського висловлювання як акту мовлення).

Таким чином, можна зробити висновок, що, з одого боку, історичні факти (фактологічні твердження чи ціннісно-концептуальні судження) насправді є об'єктивно існуючими, об'єктивованими в історичному тексті будь-якого типу. У той же час, сучасний історик, подібно до інженера-архітектора, використовує всю сукупність універсума фактологічних тверджень та ціннісно-концептуальних суджень у якості «будівельного матеріалу» у конструюванні своєї власної історичної оповіді за допомогою певних концептуальних настанов.

Історичне поняття

У якості концептуальних настанов історик послуговується теоріями, концептуальними схемами чи наративами⁵⁵, які представляють собою різні підходи, позиції та точки зору. Важливо, що історик потребує певних концептуальних настанов як у написанні своєї власної

праці, так і у процесі читання-дослідження історичних джерел і документів. Як влучно підкреслює Альфред Уайтхед, теорія виступає у ролі «путівника»⁵⁶. Документи можна читати різними способами й усі вони, принаймні теоретично, однаково правомірні, наголошує Річард Еванс у своїй доволі провокаційній роботі «На захист історії»⁵⁷. Наукова вага теорії для історика, на його думку, полягає у тому, що вона дозволяє прочитати історичне джерело певним чином. Наприклад, крізь призму історії праці, розвитку міст та промисловості, згідно марксизму і т. п. Різні галузі історичного дослідження вимагають застосування різної методології, що на практиці часто призводить до їх конфлікту: історик політики наполягає на використанні переважно своїх методів, історик-економіст чи історик інтелектуальної сфери обстоюють свої методологічні стратегії. Еванс закликає до історичного синтезу та інтелектуальної толерантності стосовно методів⁵⁸.

Визначальною особливістю історії як науки є комплексний та багатоглядий характер об'єкта її пізнання. Це не просто абстрактні предмети у заданому просторі чи окрема група мікроорганізмів у звичному для них природному середовищі, історія вивчає конкретних людей і суспільство в унікальних обставинах того чи іншого історичного періоду на певній території у постійному русі (тобто, історик досліджує людину у конкретному суспільстві з властивими для нього політичним устроєм, формами господарювання, соціальною структурою, релігійними віруваннями, рівнем культурного та освітнього розвитку, які знаходяться у відношеннях взаємного впливу і розвитку). Для цього історик (якщо він справжній історик) залучає філософські, політологічні, соціологічні, економічні та культурологічні теорії і методи дослідження, а не займається лише «встановленням» фактів. Власне для встановлення — відкриття чи конструювання — факту історик потребує використання теоретичних напрацювань різних гуманітарних наук. Не випадково, що у ХІХ — на початку ХХ ст. весь комплекс гуманітаристики мав назву «історичних наук»⁵⁹.

На наш погляд, сучасна філософія історії має акумулювати та інтегрувати у собі теоретико-методологічні здобутки і новачі кожної з гуманітарних наук, створюючи умови для міждисциплінарного методологічного синтезу з метою якнайбільш глибокого та точного дослідження і відтворення минулого. «Не “теорія пізнання”, а теорії пізнання — ось, що потрібно методології», — зазначав Шпет⁶⁰. Цю думку слід доповнити, а саме: філософія історичного пізнання потребує теорій з концептуального арсеналу усього комплексу гуманітарних наук. Саме у такому розумінні можна говорити про теоретичну історію або тео-

рію історії, мається на увазі не онтологічна чи спекулятивна філософія історії (історичного процесу), а комплексна теорія чи філософія історичного пізнання. «Ми повинні усвідомити потребу в теорії, її злободенність, якщо й надалі волиємо усвідомлювати себе наукою»⁶¹. Однак, як застерігає Мегілл, історик повинен «розумно теоретизувати»⁶².

Будь-яка теорія передбачає наявність концептуального інструментарію — понять, які у відношенні до історичної науки відіграють роль конституюючих елементів історичної дійсності. Наприклад, засновник німецької школи історії понять Райнгарт Козеллек зазначає:

Без використання історичних понять, які дають можливість «збагнути» минуле, неможливо оповісти про жодну подію, зобразити жодну структуру, описати жоден процес. Утім будь-яка понятійність є за своїм обсягом ширшою від індивідуальності минулого, збагнути яку вона допомагає. Мовна оповідь про будь-яку окрему подію категоріями такої ж індивідуальності чи одноразовості, на які вона може претендувати, неможлива. Це — тривіальна істина. Але її варто нагадати, щоб з усією ясністю показати структурний характер, на який претендують історичні поняття, без вживання котрих не обійтись⁶³.

Далі, Козеллек, ніби дискутуючи з Генріхом Ріккертом, обстоює ту думку, що історичні поняття, будучи індивідуалізуючими (тобто конкретними) за своєю суттю, все ж володіють певним ступенем загальності, що дозволяє їм виконувати функцію узагальнення до певної міри. Сформульоване колись поняття містить у собі з суто мовної точки зору можливість узагальнюючого вживання, типізації або ж свободи змінювати кут зору з метою порівняння. Той, хто має справу з конкретною партією, конкретною державою чи конкретною армією у мовному відношенні потрапляє в площину, на якій потенційно і незримо присутні усі партії, держави чи армії⁶⁴. Історична семантологія, підкреслює він, засвідчує, що кожне поняття, яке входить у тканину оповіді — наприклад, держава, демократія, армія або партія — висвітлює зв'язки завдяки тому, що піднімає їх над рівнем одноразовості та індивідуальності. Поняття, які містять у собі факти, зв'язки чи процеси минулого, стають для історика, котрий використовує їх у процесі пізнання, формальними категоріями, що постулюються як умови можливих історій.

Тільки поняття, що претендують на сталість, повторні можливості свого вживання та емпіричну спроможність, тобто поняття зі структурним змістовним наповненням, прокладають дорогу можливості уявити собі сьогодні — який узагалі колись мала вигляд «справжня» історія та як її можна відповідно до цього зобразити⁶⁵.

Ріккерт накреслив до сьогодні актуальний поділ понять на генералізуючі (поняття природничих наук або «наук про природу», що націлені на узагальнення і позбавлені ціннісної складової) та індивідуалізуючі (поняття гуманітарних наук або «історичних наук про культуру», які спрямовані на відображення сутності індивідуальних й конкретних подій, обставин, явищ і включають цінності як свій структуротворчий компонент). При цьому слід зазначити, враховуючи специфіку об'єктів історичного дослідження, він виокремлює особливий вид історичних понять — індивідуалізуючі колективні поняття. Таке поняття містить у собі індивідуальність всіх членів певної групи (подій, людей, явищ, предметів), котра є важливою для історика. Метою побудови історичних групових понять виступає не узагальнення, що практикується у генералізуючих науках, а відображення індивідуальності групи (*Gruppenindividualität*). Такого роду загальні поняття одночасно є продуктами індивідуалізуючого метода, оскільки вони формуються за тим самим принципом віднесення до значимої цінності і лише у цьому зв'язку можуть бути зрозумілими⁶⁶. У цілому, згідно позиції Ріккерта, будь-яке знання є продуктом перетворюючого розуміння дійсності, будь-яке судження про дійсність представляє собою суттєве спрощення цієї дійсності, а будь-яке поняття є абстрактною побудовою думки. Більш того, «ще до того, як наука приступає до своєї роботи, вже усюди вона знаходить утворення понять, які виникли ще до неї самі по собі, і продукти цього донаукового утворення понять, а не вільна від усякого розуміння дійсність, являють собою власне матеріал науки»⁶⁷.

У своїх роботах Козеллек вводить доволі продуктивне розрізнення двох принципово різних видів історичних понять: поняття, вкорінені в джерелах (він називає їх евристичним «входом, завдяки якому досягається минула дійсність»), та поняття як наукові категорії пізнання (у цьому випадку історик використовує категорії, творення і дефініція яких відбувається *ex post* і які вживаються попри неможливість їх віднаходження у письмових джерелах). Часто історичне поняття та історична категорія можуть виражатися одним і тим же словом, тому надзвичайно важливо для історика чітко уявити собі різницю між ними. Історія понять, наголошує її засновник, саме і займається дослідженням та встановленням цієї різниці чи конвергенції між старими поняттями і сьогоднішніми пізнавальними категоріями. Внаслідок цього історія понять розглядається ним як щось на зразок пропедевтики до наукової теорії історії⁶⁸.

Ще однією важливою думкою Козеллека є наголошення принципової багатозначності історичного поняття (оскільки воно виступає кон-

центратом багатьох лексичних смислів) і вирізнення трьох груп історичних понять відповідно до змінюваності їхніх значень. Це традиційні поняття, первинне значення яких зберігається у тій чи іншій мірі до нашого часу і з емпіричної точки зору (навіть за нинішніх умов) є цілком прийнятним (наприклад, «демократія»); до другої групи належать поняття, зміст яких зазнав кардинальної зміни настільки, що, зберігаючи матеріальну оболонку (тобто слово), вони стали майже не зіставлюваними, а тому паралелі між ними можна проводити лише при їх історичному розгляді (наприклад, «історія» як процес та «історії» як розповіді про конкретні предметні сфери чи особу); третю групу історичних понять становлять так звані неологізми — нові поняття, які з'являються внаслідок вчасного реагування дослідників на певні політичні, соціальні або культурні процеси і події, новизну яких вони намагаються зафіксувати або спровокувати (наприклад, поняття «комунізм» чи «фашизм»). Слід зазначити, що є ряд понять, які можуть бути віднесені до всіх трьох груп, тобто розглядатися з усіх точок зору, яскравим прикладом чого є вже згадуване поняття «демократія»⁶⁹.

У межах нашого дослідження важливо згадати розуміння поняття як деякого інтелектуального мікроінституту, представлене Стівеном Тулміном у контексті своєї цікавої теорії людського розуміння. Тулмін говорить про існування наборів понять — свого роду «популяцій понять» — того чи іншого періоду наукового розвитку. Вони, подібно до членів певної природної популяції, зберігають за собою своє місце у науці лише завдяки тому, що постійно підтверджують свою необхідність та цінність. Показником прийняття поняття виступає вміння його використовувати. Кожне поняття має три аспекти функціонування: мовний, репрезентативний і прикладний. Близько до ідей Козеллека, Тулмін також розглядає поняття, з одного боку, як форму пізнання та інструмент дослідника, а з іншого — як предмет вивчення і свідчення про досліджувану дійсність (за допомогою цього поняття). Так, він підкреслює, що «специфічні теорії, поняття і концептуальні системи — це минулі продукти або поперечні зрізи цілісних та історично зростаючих наук»⁷⁰.

Розгляд специфіки історичного поняття як форми знання був би суттєво неповним без звернення до концепції ідеального типу Вебера. Якщо Ріккерт зосереджується на проблемі побудови та структури історичного поняття, наголошуючи на тому, що поняття є продуктом науки⁷¹, то Вебер, разом з тим, приділяє значну увагу функціонуванню понять, підкреслюючи їхній інструментальний аспект. На його думку, ідеальний тип (ідеально-типічне поняття) — це конструкція істори-

ка, евристичний засіб (свого роду лінійка або масштаб), з яким той співставляє та порівнює дійсність. Це мисленнєвий образ, «котрий не представляє собою ані істину, ані тим більше “справжню” реальність. Ще менше він придатний служити схемою, до якої явище дійсності може бути введене у якості окремого випадку. За своїм значенням це чисто ідеальне пограничне поняття, з яким дійсність співставляється, порівнюється для того, щоб зробити більш виразними певні значимі компоненти її емпіричного змісту»⁷².

Окремої уваги заслуговує теза Вебера щодо дискурсивної природи нашого пізнання. Ми досягаємо дійсність лише у зчепленні мінливих уявлень, що обумовлює необхідність конструювання чітких понять (їхнього «стенографування»), особливо у сфері аналізу культури⁷³. Пізніше Вітгенштейн буде писати, що ми аналізуємо не феномен (наприклад, думку), а поняття (наприклад, мислення), і, відповідно, використання слів⁷⁴. Тому фактично описуємо використання слів, якими позначаються дійсні явища (наскільки вони взагалі можуть бути «дійсними» у такому випадку). Згідно позиції Вебера, слід бути особливо уважним до процесу конструювання і використання понять у соціальних науках, встановлення ясних та чітких понять — це єдиний спосіб уникнути маніпуляцій у сфері історико-гуманітарного пізнання. Лише наука здатна продукувати поняття і судження, які, не будучи емпіричною дійсністю і не відображуючи її, дозволяють належним чином мисленнево її впорядковувати⁷⁵.

Наголошення Вебером особливої необхідності у використанні чіткого та однозначного концептуального апарату в гуманітарних дослідженнях є прямим наслідком розуміння ним поняття як інструменту пізнання, а не його мети. Поняття виступає засобом пізнання значимих під індивідуальним кутом зору зв'язків. Саме тому зміст історичних понять з необхідністю постійно змінюється, що зумовлює необхідність кожного разу їх чітко формулювати.

Засобом утворення чітких, однозначних понять для будь-якої окремої точки зору створюється можливість ясно усвідомити кордони їх значимості⁷⁶.

Будучи абстрактним індивідуальним типом, поняття є теоретичною, відповідно, «односторонньою» точкою зору на дійсність, з якою ми, звичайно, можемо співвідносити дійсність, але в жодному разі не розглядати її як схему, котра охоплює і відображує дійсність в цілому. Оскільки жодна з таких мисленнєвих систем (теорії, концептуальні схеми, наративи), без використання яких дослідник не може обійтись,

досліджуючи той чи інший важливий аспект дійсності, не здатна відобразити її безкінечне різноманіття. Усі вони являють собою лише спробу внести певний порядок на даному рівні нашого знання і наявних у нашому розпорядженні понятійних утворень у хаос значної кількості фактів, які історик включає до сфери своїх інтересів⁷⁷. На думку Вебера, розвиток гуманітарних наук базується на постійному оновленні та перетворенні понятійного апарату, що дозволяє відкривати і вивчати нові сторони досліджуваного предмета, явища або процесу⁷⁸. У зв'язку з цим Вебер називає історію наукою, якій подарована вічна молодість⁷⁹. Схоже до цього Козеллек говорить про постійне «переписування історії» як про засадничу умову самої професії історика (а не просто як про роботу з виправлення помилок).

На практиці об'єктом історії є все або ніщо, бо майже все можна оголошити предметом історичної науки, зробивши його об'єктом відповідної постановки питання. Ніщо не може сховатися від історичної перспективи⁸⁰.

На зв'язок структурної будови поняття з певною точкою зору вказує також відомий радянський логік Євген Войшвілло, підкреслюючи, що різним видам понять відповідають різні види або способи мисленнєвої діяльності⁸¹. Він запропонував широке визначення поняття як системи знання, що певним чином нагадує веберівське розуміння ідеального типу.

У найбільш строгому сенсі слова поняття як система знання — це сукупність відомих нам як основних, так і похідних ознак, мислимих у понятті предметів, а також знання про те, у яких конкретних формах існують у дійсності ці узагальнювані у понятті предмети⁸².

Не випадково Анкерсміт проводить певні функціональні паралелі між теоретичними поняттями та своїм поняттям нарративних субстанцій, котрі являють собою лінгвістичні прийоми, допоміжні засоби, за допомогою яких історики намагаються окреслити максимально ясно та погоджену репрезентацію минулого⁸³.

Таки чином, історичне поняття — це концептуальний структуроутворюючий елемент історичної дійсності, за допомогою якого історик поєднує емпіричний (минуле, представлене сукупністю історичних текстів і залишків матеріальної культури) та теоретичний (сукупність теорій, концептуальних схем, нарративів) рівні історичного пізнання. Карл Поппер зазначає, що наука не спочиває на твердому фундаменті фактів. Жорстка структура її теорій підіймається над болотом, наука схожа на будівлю, котра зведена на палях⁸⁴. У ролі таких паль у

побудові історичного знання, на нашу думку, виступають історичні поняття. Вони не є чимось даним, як, наприклад, твердження історичних джерел, а мають суто інструментальний характер.

Поняття представляють собою частково засоби формулювання теорій, частково засоби стислого викладення теорій. У будь-якому випадку їхнє значення перш за все інструментальне і вони завжди можуть бути замінені іншими поняттями⁸⁵.

Отже, можна коротко підсумувати словами польського методолога історії Єви Доманської, що по суті всі історики є конструктивістами, а історія є найбільш конструктивістською з усіх гуманітарних дисциплін⁸⁶.

Історична об'єктивність

На рівні використання понять, які конструюють або входять до складу тієї чи іншої теорії, концептуальної схеми або наративу, ми стикаємося з одним з найскладніших питань у філософії історії — проблемою об'єктивності історичного знання. Ми виходимо з позиції, що історичне знання є ціннісно-нормативним за своєю природою, тому не може бути загальнозначимим за змістом — об'єктивним у розумінні природничих і точних наук, що, однак, зовсім не говорить про його не-об'єктивність. На наш погляд, історична об'єктивність включає у себе три ключові компоненти: об'єктивованість історичних текстів, принципова відсутність єдиної точки зору у дослідженні конфліктних питань та відкритість методології дослідження.

(1) Історичне знання, будучи ціннісним за своєю природою, є об'єктивним у поперівському розумінні об'єктивності і певної автономності «третього світу» наукового знання⁸⁷.

Жителями мого третього світу є перш за все теоретичні системи, іншими важливими його жителями є проблеми та проблемні ситуації. Однак, його найбільш важливі жителі [...] критичні роздуми і те, що може бути названим — за аналогією з фізичними станами або станами свідомості — станом дискусій чи станом критичних спорів; звичайно, сюди відносяться і зміст журналів, книг та бібліотек⁸⁸.

Поппер говорить про «об'єктивний» підхід або підхід з позицій «третього світу» як підхід зі сторони продуктів діяльності — наукового знання. Знання у об'єктивному сенсі являє собою знання без того, хто знає, — це знання без пізнаючого суб'єкта. Воно належить до світу об'єктивних теорій, об'єктивних проблем та об'єктивних роздумів⁸⁹.

У цьому сенсі стає зрозумілим теза Анкерсміта про автономність нарративного універсуму, який є сукупністю історичних нарративів, значною мірою автономних від історичного минулого⁹⁰. Дуже часто це висловлювання Анкерсміта, як і багато інших положень провідних теоретиків нарративізму — Хайдена Уайта, Ролана Барта, трактувалися як доказ їхньої зневаги до історії як науки, як заперечення ними існування будь-якої історичної дійсності та претензій на істинність у історичному дослідженні як таких, що говорить про значну ступінь тенденційності щодо нарративної філософії історії. Дискутуючи з цим досить розповсюдженим науковим кліше Доманська наголошує, що такий погляд є не зовсім вірним, жоден з цих дослідників нічого подібного не писав, вони лише наголошували той факт, що до дійсності минулого немає безпосереднього доступу⁹¹.

Козеллек, розробляючи теорію різних часових пластів, формулює дуже схоже на попперівське положення про «трансцендентальність» культурного досвіду, до якого можна віднести знання, релігійні та метафізичні ідеї. Він зазначає, що вони трансцендентні не в сенсі потойбічного, а у сенсі того, що вони виходять за межі того чи іншого покоління⁹².

(2) Другий компонент історичної об'єктивності становить принципова відсутність єдиної точки зору чи позиції як єдино правильної і остаточної, особливо у вивченні конфліктних питань. Історична наука, як і будь-яка інша, є значною мірою залежною від державної політики та економічних кон'юнктурних інтересів. Однак, якщо залежність точних і природничих наук проявляється у переважному фінансуванні досліджень у економічно прибуткових галузях чи використанні їхніх результатів у військових цілях, то результати історичних досліджень часто перетворюються на обґрунтування певних ідеологічних програм (іноді навіть організовуються і проводяться виключно з такою метою). На жаль, це досить звична річ у гуманітаристиці. Так, наприклад, це Вебер наголошував, що «інтереси науки у загальному підсумку менш за все грають роль там, де намагаються не помічати неприємні факти та життєві реалії у всій їхній гостроті»⁹³.

На сьогодні у філософії історичного пізнання та серйозній академічній історіографії стало загальним місцем твердження Анкерсміта про те, що історичні дискусії (у їхній найбільш типовій формі) ведуться не з приводу фактів відносно минулого, а з приводу інтерпретації минулого, тобто щодо тієї чи іншої «точки зору», з якої пропонується розглядати минуле⁹⁴. Ця обставина пояснюється ціннісною природою історичного знання, що було чітко відчуте ще Вебером. Однак, на наш

погляд, його опозиція у цьому питанні містить певний парадокс. З однієї сторони, Вебер абсолютно правомірно говорить, що в історії ми прагнемо пізнати значиме явище у своїй індивідуальній своєрідності, що пізнання культурної дійсності завжди здійснюється з певних специфічних точок зору, в основі яких лежать певні цінності, оскільки інакше історик не мав би принципу, необхідного для обробки історичного матеріалу (і, відповідно, не було би справжнього пізнання індивідуальної реальності)⁹⁵. Більш того, він підкреслює, що це не означає обов'язкової «суб'єктивності» висновків в області наук про культуру у тому сенсі, що для однієї людини вони значимі, а для інших не мають значення. У той же час, з іншого боку, Вебер розглядає цінності як виключно суб'єктивні за своєю сутністю, пропонує цілу градацію цінностей за їхньою значимістю і бере в лапки твердження про об'єктивність результатів соціальних наук. Оскільки цінності є суб'єктивними, відповідно і визначені ними точки зору також є суб'єктивними.

Не існує абсолютно «об'єктивного» наукового аналізу культурного життя, [...] незалежного від особливих «односторонніх» точок зору⁹⁶.

На нашу думку, Веберу було дуже важко вирішити для себе це протиріччя, оскільки він був замкнений у методологічній парадигмі природознавства — фізикалістському дискурсі, як пізніше назве її Патнем. Згідно його позиції, етика не знаходиться у суперечності з фізикою, як це передбачає термін «ненауковий». Слова «справедливий» або «благо» є поняттями у дискурсі, який не може бути зведений до фізичного. Насправді, існує багато видів дискурсу, що не можуть бути зведені до фізичного дискурсу, але не є ненауковими з цієї причини. Так, розмірковування про «справедливість», як і про «референцію», можуть бути позанауковими, не будучи при цьому ненауковими. Крім того, об'єкти дослідження фізика так само є залежними від нашого способу бачення чи творення світу, на що вказує велика кількість радикально різних версій пояснень, які будують фізики про «одні й ті самі» об'єкти⁹⁷. Наголошуючи надзвичайну складність і неоднозначність поняття «об'єктивності» у методології науки, він називає «об'єктивність» та «суб'єктивність» надприродними поняттями і говорить, що було би правильним накласти на них мораторій⁹⁸.

Думку Патнема про складність однозначного визначення поняття «об'єктивності» підтримує Мегілл, зазначаючи, що часто набагато легше сказати, чим об'єктивність не є, аніж надати їй чітку дефініцію⁹⁹. Мегілл вирізняє чотири типи об'єктивності: філософська, дисциплінарна, інтеракціональна та процедурна¹⁰⁰. Вони не стосуються сфе-

ри історичних досліджень та історіописання, оскільки це лише чисті концептуальні типи, котрі на практиці переплітаються. Вирізнення і використання таких типів, на його погляд, може допомогти історикам більш чітко уявити ті виклики і обмеження, з якими вони стикаються, займаючись історичним описом, історичним поясненням, обґрунтуванням та інтерпретацією¹⁰¹.

Важливою у межах цього питання видається теза Мегілла щодо неприпустимості ототожнення понять «об'єктивність» та «нейтральність» чи «виваженість» у історичному дослідженні, оскільки перше означає включення до розгляду навіть відверто безглузких точок зору, а друге призводить до нескінченного балансування між різними позиціями. Насамкінець він підкреслює, що об'єктивність не є єдиним концептом, а представляє собою множинність концептів, які не можуть бути зведені до одного¹⁰².

На наш погляд, більшість історичних подій (процесів або явищ), особливо конфліктних, окрім внутрішньої і зовнішньої сторони, про які говорить Коллінгвуд¹⁰³, як правило, має декілька сторін її учасників, бачення яких будуть різнитися. Історичну подію можна назвати бінарною (чи дуальною) за своєю природою. Принципово важливо, щоб у відповідній історичній праці було рівною мірою висвітлено бачення цієї конфліктної історичної події з усіх зацікавлених сторін її учасників. Наявність двох (чи більше відповідно до кількості учасників) точок зору на історичну подію не означає наявності двох історичних дійсностей, а лише говорить про два правомірно можливі пояснюючі описи. Нав'язування єдиної «правильної» точки зору або підведення конфліктної історичної події під так званій «спільний знаменник», що становить ніби правило історіописання, насправді знищує природну сутність історії як всебічного дослідження (що відображується у етимології слова «історія», яке означає «дослідження»)¹⁰⁴. Переважання одного погляду неминуче призводить до зникнення (або знищення) будь-якого погляду на минуле. «Точки зору» на минуле, підкреслює Анкерсміт, можуть існувати лише у випадку, якщо існують інші «точки зору». Свобода думки є найважливішим методологічним принципом, що визначає та обумовлює саму можливість історичного знання¹⁰⁵.

(3) Третім компонентом історичної об'єктивності виступає «відкритість методу». За аналогією з попперівською теорією «відкритих» та «закритих» систем, історичне знання і процедура його обґрунтування повинні бути відкритими та прозорими незалежно від того, якої методології дотримується той чи інший історик. Тут варто звернутись до думки Шпета про необхідність окремої науки про прийоми, методи і

способи наукового викладення в історії.

Думайте і відчувайте, що бажаєте, але викладайте правильно — не тільки у відповідності з тим, що було, але й у відповідності з вимогами логіки, інакше ви ризикуєте розповісти навіть про те, що було, та тільки це буде не наука, а, можливо, роман, поема, проповідь¹⁰⁶.

З розробкою методів і законів історичного пізнання (а не законів історії) пов'язував сенс історичної об'єктивності Дройзен, який вважає, що саме чітка система методів може надати об'єктивні критерії та контроль над нашим безпосереднім сприйняттям будь-якої речі чи людських думок, тим більше, що про минуле ми маємо лише думки інших та фрагменти того, що колись було¹⁰⁷.

Поппер прямо визначає наукову об'єктивність як інтерсуб'єктивність наукового методу, тобто визнаної процедури проведення наукового дослідження і перевірки його результатів.

Досягнення наукової об'єктивності — це завдання наукового методу. Причому, об'єктивність тісно пов'язана з соціальними аспектами наукового методу, з тим фактом, що наука і наукова об'єктивність не є (і не можуть бути) результатом спроб окремого вченого стати «об'єктивним». Вона являє собою результат дружнього ворожого співробітництва багатьох вчених. Тому наукова об'єктивність може бути визначена як інтерсуб'єктивність наукового методу¹⁰⁸.

Згідно з Поппером, наукова об'єктивність є інституціонально організованою і первинною, у той час як індивідуальна неупередженість окремого вченого становить собою її результат¹⁰⁹. В іншій своїй праці він зазначає, що об'єктивність наукових висловлювань ґрунтується на можливості їхньої інтерсуб'єктивної перевірки¹¹⁰.

Про необхідність розробки моделі «методично коректної» наукової аргументації в області соціальних наук, яка б визнавалася правильною і китайцем, вперше говорив ще Вебер¹¹¹. Більш того, ніби випереджаючи Поппера, він звертає увагу на ту обставину, що історики часто намагаються надати більшій виразності тому чи іншому поняттю чи теорії («ідеальному типу») засобом залучення у якості ілюстрації емпіричного матеріалу історичної дійсності. Однак, небезпека цього самого по собі цілком законного методу, підкреслює Вебер, полягає у тому, що історичне знання слугує тут теорії, у той час як повинно бути навпаки. Як приклад цього він аналізує усі плюси та мінуси застосування марксистських схем у вивченні історії¹¹².

Окремої уваги потребує питання наявності відвертої оцінки історика у його праці (нарративі), що нібито вважається ознакою «поганого

смаку» з часів Леопольда Ранке. Слід наголосити, що така думка є не зовсім вірною ані стосовно позиції Ранке, ані стосовно практики історичного дослідження взагалі. На факті дуже поверхневої оцінки Ранке як «об'єктивіста», який нібито закликає істориків відмовитись від своєї точки зору, відмежувати історичні факти від цінностей, однаково наголошують у своїх роботах Козеллек¹¹³ та Мегілл¹¹⁴. Відома його теза про те, що «історик прагне показати, як власне все було насправді»¹¹⁵, зазвичай, використовують відірвано від контексту. Цим положенням Ранке підсумовує свої роздуми проти розуміння історії як «наставниці або судді», тобто він просто виступає проти моралізаторства, історик повинен досліджувати минуле, а не судити його і давати настанови майбутньому. При цьому він дуже добре розуміє наявність невід'ємного перспективізму, притаманного історичним працям залежно від національної приналежності чи релігійних вподобань історика¹¹⁶. Отже, можна зробити висновок, що якщо вже він є, то це має бути чітко артикульовано. Власна оцінка істориком тієї чи іншої події не має виступати у якості аргументу на користь певної точки зору. Її наявність сама по собі, зауважує Данто, не суперечить і не порушує критерії, за якими визначається хороший історичний твір¹¹⁷. «Справжню майстерність» Ранке у цьому відношенні підкреслював Вебер, зазначаючи, що вона «проявляється зазвичай саме у тому, що відомі факти співвідносяться з добре відомими точками зору і між тим створюється щось нове»¹¹⁸.

Таким чином, можна зробити ряд важливих висновків:

- по-перше, історична дійсність як в онтологічному, так і у гносеологічному сенсі складається з фактів. Історична дійсність як така — це сукупність історичних подій (фактів), тобто це все те, що відбулося, що мало місце у минулому. В гносеологічному плані історична дійсність також виступає сукупністю фактів, однак фактів, зафіксованих у текстах або залишках матеріальної культури. Історична дійсність є семіотичною за своєю природою і лише у такий спосіб є доступною для сприйняття та пізнання;
- по-друге, окремі історичні висловлювання будь-якого характеру (як фактологічні твердження, так і ціннісно-концептуальні судження) у епістемологічному сенсі являють собою основний будівничий компонент історичної нарації, виступають окремими цеглинками у побудові історичної дійсності;
- по-третє історичні факти (фактологічні твердження чи ціннісно-

концептуальні судження) насправді є об'єктивно даними, об'єктивованими в історичному тексті будь-якого типу; в той же час, сучасний історик, подібно до інженера-архітектора, використовує всю сукупність універсума фактологічних тверджень та ціннісно-концептуальних суджень у якості «будівельного матеріалу» у конструюванні своєї власної історичної оповіді за допомогою певних концептуальних настанов;

- по-четверте, у якості концептуальних структуроутворюючих елементів історичної дійсності виступають історичні поняття, за допомогою яких історик поєднує минуле, представлене сукупністю історичних текстів і залишків матеріальної культури (емпіричний рівень), та сучасне, як сукупність теорій, концептуальних схем, наративів (теоретичний рівень);
- по-п'яте, історичне знання є ціннісним за своєю природою, тому не може бути загальнозначимим за змістом — об'єктивним у розумінні природничих і точних наук, що, однак, зовсім не говорить про його необ'єктивність; історична об'єктивність включає у себе три ключові компоненти: об'єктивованість історичних текстів, принципова відсутність єдиної точки зору у дослідженні конфліктних питань та відкритість методології дослідження.

Примітки

¹ *Февр Л.* Научный порыв Возрождения // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1991. — С. 388.

² *Коллингвуд Р.Дж.* Идея истории. Автобиография. — М.: Наука, 1980. — С. 232, 235.

³ *Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. — М.: Государственная публичная историческая библиотека России, 2004. — С. 183, 198. Незважаючи на чітку позицію Ланглуа та Сеньобоса щодо того, що історичні факти «запозичуються» з історичних джерел, їх навряд чи можна назвати «істориками-об'єктивістами» у загальноприйнятому в історіографії розумінні об'єктивізму. Так, Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос наголошували на суб'єктивності історії як науки, оскільки висновки історика залежать від кількості збережених документів, історичний метод є «опосередкованим», тому поступається методам дослідження «прямих» наук, історія — це завжди вибір фактів «у океані всесвітньої історії» (докладніше див.: *Там само.* — С. 202, 192-196, 214.). Особливий інтерес становить розрізнення, яке проводиться між фактами, здобутими безпосередньо з історичного джерела, та фактами, які історик отримує шляхом розмірковування.

Ніколи не можна змішувати факти, добути безпосередньо з документу, з результатами розмірковувань. Коли стверджують факт, відомий лише завдяки розмірковуванню, не повинні давати привід думати, що він знайдений

у документах, а зобов'язані попереджати, за допомогою якого прийому він був добутий (див.: *Там само.* — С. 230.).

Крім того, авторами «Вступу до вивчення історії» наприкінці XIX ст. досить чітко формулюється положення, яке нагадує сучасне визначення когерентної концепції істини.

Кожному окремому спостереженню загрожує небезпека помилки, виключити котру повністю не є можливим; але якщо цілий ряд спостережень погоджуються між собою, то ця схожість не може бути результатом повторення однієї і тієї ж помилки; найбільш ймовірно причиною схожості виступає те, що спостерігачі бачили одну й ту ж дійсність і всі описали її точно (див.: *Там само.* — С. 187.).

⁴ Дройзен И.Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. — С-Пб.: Владимир Даль, Наука РАН, — 2004. — С. 70-71. Якщо бути більш точними, Дройзен вважав безглуздими у методології історичного пізнання три поняття: «об'єктивний факт», «свідectво очевидця» та «повнота матеріалу». Матеріалом дослідження для історика виступають думки учасників історичних подій чи тих осіб, які їх переоповідають. Історик може вивчати лише те, що залишилося від так званих «фактів у їхній минулій дійсності» (тобто, переоповідання, пам'ятки та залишки минулого). Без оповідача «об'єктивні» факти лишались би нікими. Однак, на відміну від Ланглуа і Сеньбоса, Дройзен наголошує на тому, що історія є так само наукою, як і природничі науки, тому її сутність полягає у встановленні істини (сутність науки як такої є здобуття істини). Об'єктивність результатів історичного дослідження він пов'язує з особливим методом історії, який ним пропонується, — «метод розуміння шляхом дослідження» (докладніше див.: *Там само.* — С. 210, 164, 496, 70; а також див.: Дройзен И.Г. Речь, произнесенная при вступлении в Берлинскую Академию наук // Дройзен И.Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. — С-Пб.: Владимир Даль, Наука РАН, — 2004. — С. 578.). Робота Дройзена «Енциклопедія та методологія історії» є надзвичайно цікавою та сучасною за своїм ідейним наповненням, хоча й була написана ще у середині XIX ст. Як зазначає Ірина Савельєва, цій науковій праці не пощастило двічі. Перший раз вона була опублікована у 1858 році у тезисному вигляді під назвою «Нарис історики» і лишилася майже непоміченою у наукових колах. Можливо, це пояснюється складними соціально-політичними обставинами Німеччини, яка на той час повним ходом рухалася до свого об'єднання. Вдруге ця робота була видана у 1936 році і знову час та місце виявилися надзвичайно несприятливими, оскільки прихід до влади в Німеччині партії Адольфа Гітлера, зокрема його внутрішні і зовнішня політика, призвели до певної ізоляції країни навіть у сфері науки. Тому, хоча цього разу публікація «Історики» співпала за часом з виданням інших цікавих праць з філософії та методології історії Робіна Коллінгвуда, Чарльза Бірда, Марка Блока та Люс'єна Февра, вона знову не отримала достатньої уваги з боку істориків і філософів-гуманітаристів (див.: *Савельєва И.М.* Обретение метода // Дройзен И.Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. — С-Пб.: Владимир Даль, Наука РАН, — 2004. — С. 5-6.).

⁵ Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1991. — С. 14-15. Ця робота Февра важлива, передусім, тим, що у ній було опротестовано два широко розповсюджених кліше у вивченні історії. Перше представляє собою відому формулу: «історію вивчають за допомогою текстів». Февр не відкидає цю позицію в цілому, однак наполягає, що поняття історичного тексту потребує суттєвого розширення, історик повинен використовувати не лише архівні документи (історичні джерела або свідectва, які є «традиційними» історичними

текстами), але й художню літературу (п'єси, вірші), картини, тобто джерела або свідцтва будь-якої природи. Друга теза, з якою він дискутує у цій роботі, — «історик не повинен відбирати факти». Будь-яка наука, наголошує Февр, — це вибір, тому історія також є результатом постійного вибору. Історична наука є «вибором», перш за все у зв'язку з випадковістю, яка одні джерела зберігає для наступних поколінь, а інші знищує; крім того, вона є вибором внаслідок особливостей людського мислення (в результаті поступового накопичення джерел, історик змушений щось скорочувати, а щось підкреслювати); насамкінець, історія є вибором, оскільки історик сам створює або відтворює матеріали для своєї роботи, визначаючи проблему дослідження, яка потребує вирішення, та робочу гіпотезу, котру слід перевірити.

Сказати, що все це не має жодного відношення до «наукового методу», — означає визнати, що ми просто-напросто не маємо чіткого уявлення про науку, її особливості та методи (див. детальніше: *Там само.* — С. 12, 20; 14.).

Ці досить сміливі для свого часу положення Февра, на нашу думку, є співзвучними з думками Артура Данто, одного із засновників аналітичного підходу в історичному пізнанні. Останній зазначав, що будь-яка оповідь являє собою структуру історика, яку той накладає на події і у такий спосіб одні події поєднує між собою, а інші виключає як такі, що не мають значення.

Опис [...] за самою своєю природою повинен залишати описувані події ззовні, і в історії, як у будь-якій іншій галузі, вміння працювати з матеріалом передбачає здатність щось виключати з розгляду, а чомусь надавати більш важливого значення у порівнянні з чимось іншим (детальніше див.: *Данто А. Аналитическая философия истории.* — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 128-129.).

⁶ Вебер М. Критические исследования в области логики наук о культуре // Вебер М. Исследования по методологии науки. — Ч. I. — М.: Наука, 1980. — С. 100, 88. У цій роботі Вебер пропонує цікаве розмірковування про принципово однаковий за своїм характером процес тлумачення людиною як своїх спогадів, так і спогадів інших, що може наштовхнути на проведення певних аналогій з думками Густава Шпета. Вебер називає передсудом думку, що ступінь їхньої повноти та доступності різняться суттєвим чином, і підкреслює, що «пережите», ставши «об'єктом», завжди набуває перспективи і зв'язків, які у самому «переживанні» не пізнаються (детальніше див.: *Там само.* — С. 93.).

⁷ Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. — М.: Территория будущего, 2006. — С. 482, 480, 301. Під історичним переказом (переповіданням) Данілевський розуміє «відображення будь-якого історичного факту у джерелі: останнє не є лишком даного факту, а є результатом того уявлення, котре він здійснив на автора переказу, котрий реалізував його у даному матеріальному образі» (див.: *Там само.* — С. 301.). Важливим аспектом зазначеної праці є чітке формулювання та обґрунтування когерентної концепції істини як однієї з основних у відношенні роботи з історичними текстами.

З пізнавально-об'єднуючої точки зору, історик постійно користується ще одним критерієм, придатним для встановлення фактологічної достовірності свідцтва: знання, яке він отримує про кожен новий факт, котрий його цікавить, повинно бути поставлене у відповідність з його знанням про інші, вже відомі йому факти. Якщо така координація досягається, то і свідцтво про факт, який відповідає іншим, видається йому певною мірою достовірним; якщо ж її досягнути не можна, то і достовірність свідцтва може викликати у ньому сумнів (див.: *Там само.* — С. 498-499.).

⁸ Carr E.H. What is history? — London: Penguin Book, 1987. — P. 12, 16.

⁹Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. — М.: Наука, 1987. — С. 130. По суті, Ковальченко просто модернізує *діалектико-матеріалістичне розуміння поняття історичного факту*, класичним варіантом означення якого є наступне: історичний факт — це фрагмент досліджуваної історичної дійсності, відтворений у процесі активної, творчої праці історика (реконструктивної щодо об'єктивної історичної дійсності, яка не є безпосередньо даною історичному) (детальніше див.: *Историческая наука*. Вопросы методологии / Отв. ред. Л.С. Гапоненко. — М.: Мысль, 1986. — С. 131.).

¹⁰*Tractatus Logico-Philosophicus*. Logisch-philosophische Abhandlung. By Ludwig Wittgenstein. First published by Kegan Paul (London), 1922. — P. 11. (§1; §1.1.).

¹¹Мішалова О.В. Історична дійсність та факт у світлі ідей Л. Вітгенштейна // Актуальні проблеми пізнання духовності: [зб. наук. праць]. — Кривий Ріг: ДВНЗ «КНУ», 2014. — С. 175-176.

¹²Див.: *Ланглюа Ш.-В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. — М.: Государственная публичная историческая библиотека России, 2004. — С. 83.

¹³Шпет Г.Г. История как проблема логики // Историко-философский ежегодник. — М.: Наука, 1988. — С. 304. Шпет наголошує, що вміти спостерігати і вміти читати в емпіричному пізнанні означає одне — вміти розуміти зміст словесного знаку, який вказує на певну частину дійсності. Саме тому історія, оскільки вона, перш за все, має справу з «читанням слова», з точки зору логіки, за Шпетом, становить *пізнавальний ідеал для всіх емпіричних наук* (детальніше див.: *Там само.* — С. 299.).

¹⁴Див.: *Там само.* — С. 294. Дуже цікавим у теоретичних розмірковуваннях Шпета видається *поняття респективності*, яке можна розглядати як відношення певної кореляції між переживанням і тим предметом, який переживається, між свідомістю та тим, що усвідомлюється.

Будь-яке переживання є переживанням чогось. Не може бути у цьому сенсі «порожнього» переживання, не може бути, щоб було переживання, а у ньому нічого не переживалось. У будь-якому переживанні щось переживається, і в цьому сенсі переживання являє собою свідомість, на щось направлену, оскільки без цього немає свідомості. [...] Але як для всіх «що» ми тут знайдемо деяку тотожність в залежності від того, чи йдеться про уяву, пристрасті, мислення і так далі, так у будь-якому переживанні чи акті свідомості ми знайдемо одне й те саме, що ми встановили, як респективність переживання і того, що переживається, свідомості і того, що усвідомлюється. Тут саме респективність, тому що, як будь-яке переживання є переживанням чогось, так і будь-яке «щось» є щось у відношенні до думки, уявлення, здогадки, фантазії, страху і тому подібне (див.: *Там само.* — С. 295.).

На нашу думку, поняття респективності у концепції Шпета можна порівняти з поняттям логічної форми у філософії Вітгенштейна, яка забезпечує певну ізоморфність у відношенні взаємовідображення між фізичним світом, свідомістю людини та мовою.

¹⁵Див.: *Дройзен И.Г.* Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. — С-Пб.: Владимир Даль, Наука РАН, — 2004. — С. 461.

¹⁶*Данто А.* Аналитическая философия истории. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 177. «Аналитична філософія історії» Артура Данто і сьогодні залишається однією з засадничих праць з філософії історичного пізнання. В ній обгрунтовується ряд дуже сміливих і, навіть, провокаційних ідей. Так, наприклад, підкреслюється принципова незавершеність минулого як такого. Оскільки ті чи інші події ми оцінюємо за їхніми наслідками, а майбутнє як таке ми знати не можемо, то і минуле пізнати в

повній мірі не є можливим. «Я стверджує, що наше знання про минуле є істотно обмеженим нашим незнанням майбутнього» (див. детальніше: *Там само.* — С. 189-190, 24.).

¹⁷ Див.: *Там само.* — С. 162.

¹⁸ *Мегилл А.* Проблема исторической эпистемологии: что соседи знали о Томасе Джефферсоне и Салли Хэмингс? // Мегилл А. Историческая эпистемология. — М.: Канон+ РООИ Реабилитация, 2007. — С. 399.

¹⁹ *Tractatus Logico-Philosophicus.* Logisch-philosophische Abhandlung. By Ludwig Wittgenstein. First published by Kegan Paul (London), 1922. — P. 11, 13, 32, 34 (§1.1, 2, 2.01, 2.1, 2.141, 4.01, 4.023.).

²⁰ Див.: *Данто А.* Аналитическая философия истории. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 139, 179. Данто знову наголошує на важливій особливості історії як науки: вона має можливість вивчати події у зв'язку з їхніми наслідками (важливими або неважливими — залежить від історика). Він пропонує уявити собі ідеальну хроніку, яка була б, звичайно, повною (повним переліком подій), але повною у тому сенсі, який застосовується до опису події свідком, навіть якщо це ідеальний свідок, здатний бачити одразу все, що відбувається, з усіх сторін. Але, на його думку, цього недостатньо, оскільки для будь-якої події існує клас описів, котрі не можуть бути результатом спостереження, відповідно, вони з необхідністю та систематично повинні виключатися з так званої ідеальної хроніки.

Вся істина про подію може бути відкрита лише пізніше, часто набагато пізніше самої події, і цю частину історії можуть розповісти лише історики. Є щось таке, що навіть найкращий свідок не може знати. [...] Тепер стає зрозумілим, що «повний опис» не зовсім відповідає завданням істориків і тому не є ідеалом, до якого ми намагаємося наблизитися у своїх власних описах. В інтересах справи для історика не так вже й погано не бути свідком описуваної події (див.: *Там само.* — С. 147-148.).

²¹ Детальніше див.: *Там само.* — С. 160.

²² *Анкерсмит Ф.Р.* Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. — М.: Идея-Пресс, 2003. — С. 149, 296. Майже синонімічне використання термінів «нарративне висловлювання» та «метафоричне висловлювання» пояснюється специфічним розумінням Анкерсмита сутності і ролі метафори. На його думку, метафора — це щось більше, ніж просто прикраса мови чи спроба поетично висловитися про те, що можна було б сформулювати звичайною мовою, метафора синтезує наше знання про світ. Метафора має не лише описовий зміст, але й виконує функцію визначення «точки зору», з якої слід дивитись на реальність. Згідно Анкерсмита, опис та індивідуалізація становлять собою дві логічні операції, які відображують сутність нарративного використання мови. Метафору також можна звести до цих двох логічних операцій, тому можна говорити про глибоко метафоричну природу нарратива (детальніше див.: *Там само.* — С. 298, 302, 304.).

²³ Див.: *Там само.* — С. 307, 199, 296.

²⁴ Див.: *Там само.* — С. 149.

²⁵ Див.: *Там само.* — С. 50, 288, 294.

²⁶ Так, наприклад, Анкерсміт звертає увагу на різноманіття нарративних значень, які може мати одне й те саме твердження у різних нарративах, і робить висновок, що немає фактів, вільних від нарративної інтерпретації у нарративах (історичних оповідях), а тому цю обставину можна вважати нарративним аналогом тези про «теоретичне навантаження емпіричних фактів» у філософії науки Патнема (детальніше див.: *Там само.* — С. 308.).

²⁷ Лоренц К. Историческое знание и историческая действительность: в защиту «внутреннего реализма» // *Личность. Культура. Общество.* — 2012. — № 3. — С. 72.

²⁸ Див.: Вебер М. Критические исследования в области логики наук о культуре // Вебер М. Исследования по методологии науки. — Ч. I. — М.: Наука, 1980. — С. 78.

²⁹ Див.: Там само. — С. 79, 70.

³⁰ Патнем Х. Вклад науки в современные концепции рациональности // Патнем Х. Разум, истина и история. — М.: Праксис, 2002. — С. 231, 234-235. Вебер називає «епістемологічною догмою» положення, згідно до якого раціональним визнається лише те, що може бути публічно перевірено. На його думку, це зовсім не так, оскільки, наприклад, вміння дивитись через мікроскоп — це вміння, якому можуть навчитись далеко не всі бажаючі (детальніше див.: Там само. — С. 242.).

³¹ Див.: Там само. — С. 238.

³² Патнем Х. Ценности, факты и познание // Патнем Х. Разум, истина и история. — М.: Праксис, 2002. — С. 262.

³³ Патнем Х. Вклад науки в современные концепции рациональности // Патнем Х. Разум, истина и история. — М.: Праксис, 2002. — С. 240.

³⁴ Topolski J. Historical sources and the access of the historian to the historical reality // Проблемы исторического познания. — М.: Наука, 1999. — С. 28-29. Топольський підкреслює, що саме у цьому полягає фундаментальна відмінність між історичним та літературним наративом. Історики не можуть вигадувати факти чи довільно конструювати їхні інтерпретації, у той час як письменники абсолютно вільні у своїх сюжетних побудовах. Історичні інтерпретації можуть бути названі історичним вимислом, однак вони суттєво відрізняються від літературного вимислу, оскільки повинні бути підтвержені базовою інформацією з історичних джерел. У своїй концепції Топольський пропонує трискладову модель взаємовідношення між минулою реальністю та історичними наративами: минула реальність — історичні джерела — історичні наративи. Він погоджується, що історична дійсність не є предметом безпосереднього сприйняття істориком; як об'єкт дослідження вона має дуальний характер. З одного боку, вона є «дійсною» як прояв існування світу та людського життя (і смерті), вона є «дійсною» також як сукупність окремих фактів, а з іншого, минуле — це завжди конструкція історика (детальніше див.: Там само. — С. 29, 25.).

³⁵ Поняття «засадничого знання» (background knowledge) Карл Поппер вводить у своїй відомій праці «Припущення та спростування. Зростання наукового знання», де він говорить про дві умови, котрі обов'язково приймаються (можливо, навіть, несвідомо) усіма учасниками продуктивної критичної дискусії: по-перше, визнання всіма учасниками обговорення спільної мети — досягнення істини чи, принаймні, наближення до неї, та по-друге, значний об'єм загальновизнаного засадничого знання. Критика ніколи не починається з нічого, хоча кожен з її вихідних пунктів може бути підданий сумніву у процесі критичної дискусії. Засадниче знання — це інформація, яку дослідники приймають як неproblemатичну в контексті обговорення певної окремої проблеми у даний період часу. Поппер наполягає на тому, що «значна частина засадничого знання, яку ми постійно використовуємо у будь-якому неформальному обговоренні, з практичних підстав буде лишатися безперечною і помилкова спроба поставити під питання усе, тобто *почати з нуля*, легко може призвести до краху критичних дебатів» (див. детальніше: Поппер К. Предположения и опровержения. Рост научного знания // Поппер К. Логика и рост научного знания. — М.: Прогресс, 1983. — С. 359-360.).

³⁶ Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. — К.: К.І.С., 2012. — С. 376, 374.

³⁷ *Tractatus Logico-Philosophicus*. Logisch-philosophische Abhandlung. By Ludwig Wittgenstein. First published by Kegan Paul (London), 1922. — P. 107 (§6.4).

³⁸ Див.: *Там само.* — P. 34 (§4.021).

³⁹ Див.: *Там само.* — P. 108 (§6.42, 6.421).

⁴⁰ *Витгенштейн Л.* Лекція об етике // Историко-философский ежегодник. — М., 1989. — С. 240-241.

⁴¹ Див.: *Там само.* — С. 241.

⁴² Див.: *Поппер К.* Предположения и опровержения. Рост научного знания // Поппер К. Логика и рост научного знания. — М.: Прогресс, 1983. — С. 399-400. Слід зазначити, що тут Поппер правомірно виступає проти спрощеної моністичної позиції, яку він називає «філософією тотожності фактів та норм», і підкреслює її небезпечність, оскільки побудова світу із одних лише фактів веде до отождолення норм або з нині пануючою, або з майбутньою силою (див.: *Там само.* — С. 411.). Це означає встановлення тоталітарної системи управління незалежно від сфери її застосування, рішучим противником чого Поппер залишався до кінця життя. *Читке розрізнення «факт — цінність»* для нього становило умову вибору різних позицій та критичного їх обговорення.

⁴³ Див.: *Там само.* — С. 400-401. Звертає на себе увагу термінологія Поппера: щодо опису факту він використовує слово речення (proposition), у той час стосовно норм та принципів (поведінки, політики) застосовує слово припущення (proposal). Більш вагома відмінність між реченням та нормативним припущенням, на думку Поппера, полягає у наступному. Можна говорити, що нормативні припущення щодо деякої лінії поведінки з метою її прийняття після наступної дискусії та рішення щодо прийняття цієї лінії поведінки або норми створюють цю лінію поведінки або норму. Висунення ж гіпотези, дискусія щодо неї та рішення щодо її прийняття або прийняття деякого речення не створюють у тому самому сенсі факт (див. детальніше: *Там само.* — С. 398-399.).

⁴⁴ *Мішалова О.В.* Исторична дійсність та факт у світлі ідей Л. Вітгенштейна // Актуальні проблеми духовності: [зб. наук. праць]. — Кривий Ріг: ДВНЗ «КНУ», 2014. — С. 180.

⁴⁵ Див.: *Там само.* — С. 183. Важливо, щоб у відповідній історичній праці було об'єктивно висвітлено розуміння цієї історичної події з усіх сторін її учасників. Значимість та оцінка тієї чи іншої події (ситуації або явища) однією із сторін учасників може правомірно не співпадати з її значимістю для іншої сторони, хоча фактологічний вимір історичної ситуації може бути повністю ідентичним. На наш погляд, причиною непримиренних суперечок істориків, окрім жодним чином не пов'язаного з наукою усвідомленого ідеологічного протистояння, є некоректний підхід до аналізу ціннісно-нормативного виміру історичної оповіді, ширше — історичного знання. Некоректний підхід полягає у застосуванні традиційних критеріїв істинності фактологічних висловлювань (відповідність твердження певному дійсному положенню речей, погодженість тверджень між собою або прагматична корисність) до ціннісно-концептуальних суджень, що є «загальним місцем» як для істориків, так і для філософів-методологів історії. Такий підхід неминує викликає конфлікт інтерпретацій, оскільки зводить історичну ситуацію (подію) до єдиної точки зору на неї (детальніше див.: *Там само.* — С. 182-183.).

⁴⁶ *Поппер К.* Предположения и опровержения. Рост научного знания // Поппер К. Логика и рост научного знания. — М.: Прогресс, 1983. — С. 402, 385, 352, 356. Поппер розглядає науку як пошук істини, ідея істини у цілому дозволяє раціонально говорити про помилки, обумовлює можливість раціональної (критичної) дискусії, спрямованої на пошук помилок з метою їх ліквідації. Сама ідея помилки

та можливості помилятися містить у собі ідею об'єктивної істини як стандарту, якого, можливо, ми не можемо досягнути. У цьому сенсі Поппер називає ідею істини регулятивною ідеєю (див.: *Там само.* — С. 346-347.).

⁴⁷ *Витгенштейн Л.* О достоверности // Витгенштейн Л. *Философские работы.* — Ч. 1. — М.: Гнозис, 1994. — С. 391, 331, 333.

⁴⁸ *Патнэм Х.* Почему существуют философы? // *Аналитическая философия: Становление и развитие (антология)* — М.: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. — С. 508.

⁴⁹ *Дэвидсон Д.* Истина и значение // Дэвидсон Д. *Исследования истины и интерпретации.* — М.: Праксис, 2003. — С. 67.

⁵⁰ *Дэвидсон Д.* Истинно по отношению к фактам // Дэвидсон Д. *Исследования истины и интерпретации.* — М.: Праксис, 2003. — С. 80.

⁵¹ *Дэвидсон Д.* Семантика для естественных языков // Дэвидсон Д. *Исследования истины и интерпретации.* — М.: Праксис, 2003. — С. 98-99.

⁵² *Козеллек Р.* Просторовий і часовий зв'язок. Місце, час, особа та історичність (Взаємопов'язані умови часу та історичність, історіографічне освоєння світу) // *Козеллек Р.* *Минуле майбутнє.* — К.: Дух і літера, 2005. — С. 181.

⁵³ *Анкерсмит Ф.* Нарративная логика. — М.: Идея-Пресс, 2003. — С. 285. Анкерсміт наполягає, що історизм слід розуміти не як філософію про речі минулого, а як філософію про їхній (нарративний) опис, тобто як філософський аналіз того, як слід описувати людські дії та минуле (детальніше див.: *Там само.* — С. 285.).

⁵⁴ Див.: *Там само.* — С. 283.

⁵⁵ У розумінні історичного нарративу як форми організації та репрезентації історичного знання, функціонально аналогічної теорії у природничих і точних науках (детальніше див.: *Мішалова Е.В.* Исторический нарратив как форма организации и репрезентации исторического знания // *Философия и эпистемология науки.* — 2012. — Т. XXXI. — № 1. — С. 157-173.

⁵⁶ *Уайтхед А.* Приключения идей. — М.: ИФРАН, 2009. — С. 270.

⁵⁷ *Еванс Р.Дж.* На захист історії. — Львів: Кальварія, 2008. — С. 71. Еванс звертає увагу на ту обставину, що стосовно історії досить часто плутаються поняття теорії та методу. Історичним методом називаються феміністський, неомарксистський, структуралістський, веберівський підхід чи позицію часопису «*Annales*». Однак, все це тільки різні теорії. Історичний метод ґрунтується на правилах верифікації, закладених ще Ранке і всебічно допрацьованих після нього. Він є спільним для всіх цих різних теоретичних напрямів, що підтверджує один лише погляд на їхні насичені примітками і посиланнями праці (див.: *Там само.* — С. 103.).

⁵⁸ Див.: *Там само.* — С. 138, 144-145.

⁵⁹ Наприклад, у Генріха Ріккерта ми зустрічаємо загальну назву «історичні науки про культуру». «Як науки про культуру, вони вивчають об'єкти, віднесені до всезагальних культурних цінностей; як історичні науки, вони зображують їх одиничний розвиток в його особливості й індивідуальності» (*Ріккерт Г.* *Науки о природе и науки о культуре* // *Риккерт Г.* *Науки о природе и науки о культуре.* — М.: Республика, 1998. — С. 89, 101.).

⁶⁰ *Шпет Г.Г.* История как проблема логики // *Историко-философский ежегодник.* — М.: Наука, 1988. — С. 319. Шпет наголошує, що методологія, виходячи із принципового визнання «плюралізму» наук та їхніх методів, повинна у своїх інтересах вимагати такого ж плюралізму «теорій пізнання» (див.: *Там само.* — С. 319.).

⁶¹ *Козеллек Р.* Про необхідність теорії історичної науки // *Козеллек Р.* *Часові пласти.* — К.: Дух і літера, 2006. — С. 326.

⁶² *Мегилл А.* Историческая эпистемология. — М.: Канон+ РООИ Реабилитация, 2007. — С. 393.

⁶³ *Козеллек Р.* Історія, історії та формальні часові структури // Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 158.

⁶⁴ *Козеллек Р.* Історія понять і соціальна історія // Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 132. У цій роботі Райнгард Козеллек вводить і дає означення терміну «історія понять», який означає специфічний метод критики джерел, спрямований, насамперед, на дослідження соціально чи політично релевантних термінів і центральних категорій соціального чи політичного змісту. Він звертає особливу увагу на політико-соціальну термінологію, підкреслюючи, що на ній фактично ґрунтуються суспільно-політичні системи, оскільки без спільності понять не існує суспільства (див. детальніше: *Там само.* — С. 120, 114.).

⁶⁵ *Козеллек Р.* Історія, історії та формальні часові структури // Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 159.

⁶⁶ *Риккерт Г.* Философия истории // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — М.: Республика, 1998. — С. 153.

⁶⁷ Див.: *Там само.* — С. 169, 140.

⁶⁸ *Козеллек Р.* «Простір досвіду» та «горизонт очікувань» — дві історичні категорії // Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 351; а також див. детальніше: *Козеллек Р.* Історія понять і соціальна історія // Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 132-133.

⁶⁹ *Козеллек Р.* Історія понять і соціальна історія // Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 123.

⁷⁰ *Тулмин С.* Человеческое понимание. — М.: Прогресс, 1984. — С. 170, 186, 153. На думку Стивена Тулміна, наука включає у себе «історичну популяцію» логічно незалежних понять та теорій, кожна з яких має свою власну, відмінну від інших історію, структуру і смисл. Крім того, він говорить про «здатність до виживання теорій», що дозволяє проводити прямі паралелі з теорією еволюційної епістемології Карла Поппера (детальніше див.: *Там само.* — С. 140.).

⁷¹ *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — М.: Республика, 1998. — С. 64.

⁷² *Вебер М.* «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные работы. — М.: Прогресс, 1990. — С. 392-393. Вебер особливо наголошує, що ідеальний тип є «ідеальним» не тому, що він являє собою зразок, ідеально-типічне поняття не є нормативним. Воно «ідеальне» у сутю логічному сенсі, як мисленневий образ (детальніше див.: *Там само.* — С. 391.).

⁷³ Див.: *Там само.* — С. 394.

⁷⁴ *Витгенштейн Л.* Философские работы. — М.: АСТ Астрель, 2011. — С. 383.

⁷⁵ Див.: *Вебер М.* «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные работы. — М.: Прогресс, 1990. — С. 409, 412-413.

⁷⁶ Див.: *Там само.* — С. 408.

⁷⁷ Див.: *Там само.* — С. 406.

⁷⁸ Див.: *Там само.* — С. 406. Вебер підкреслює, що «мисленневий апарат, який розбило минуле засобом мисленневої обробки, а у дійсності шляхом мисленневого перетворення безпосередньо даної дійсності та включення її у поняття, відповідно пізнанню і напрямку інтересу того часу, завжди протистоїть тому, що ми хочемо та бажаємо видобути з дійсності за допомогою нового пізнання. У цій боротьбі здійснюється прогрес у науках про культуру» (детальніше див.: *Там само.* — С. 406.).

⁷⁹ Див.: *Там само.* — С. 406. Вебер пише: «Є науки, яким подарована вічна молодість, і до них відносяться усі історичні дисципліни, перед ними у вічному розвитку культури весь час виникають нові проблеми. Для них головне завдання складає минулий характер усіх індивідуально-типічних конструкцій і, разом з тим, побудова нових» (детальніше див.: *Там само.* — С. 406.).

⁸⁰ *Козеллек Р.* Про необхідність теорії історичної науки // Козеллек Р. Часові пласти. — К.: Дух і літера, 2006. — С. 328-329.

⁸¹ *Войшвілло Е.К.* Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — С. 203, 177. Євген Войшвілло звертає увагу на ту обставину, що поділ понять на види має більше теоретичний, аніж практичний характер, є важливим з гносеологічної точки зору, оскільки різні види понять представляють собою у той же час різні способи мисленнєвої діяльності. Різноманіття видів понять, таким чином, відображує складність та різнобічність досліджуваної дійсності. Предметами понять можуть виступати як окремі предмети, так і їхні характеристики (властивості, відношення). Одні й ті самі предмети можуть узагальнюватися за різними аспектами, за наявністю чи відсутністю властивостей, якостей, відношень, за власними характеристиками предмету і за його відношенням до інших предметів. Сукупність взаємопов'язаних предметів може мислитися розрізнено і, навпаки, сукупність окремо існуючих предметів може бути мисленнєво зібрана у певну єдність. Знання цих способів побудови понять дозволяє оволодіти поняттям як однією із форм мислення (детальніше див.: *Там само.* — С. 177-178.).

⁸² Див.: *Там само.* — С. 159.

⁸³ *Анкерсмит Ф.* Нарративная логика. — М.: Идея-Пресс, 2003. — С. 161-162. Анкерсмит підкреслює істотну відмінність між теоретичними поняттями та нарративними субстанціями, а саме: перші співвідносять речі зі словами, навіть якщо ці речі самим своїм «існуванням» зобов'язані словам, які використовуються для зв'язки на них, натомість нарративні субстанції діють лише на рівні слів. Їхнє єдине призначення полягає у тому, щоб пов'язувати окремі висловлювання про минуле. На думку Анкерсмита, нарративне знання слід відрізнити від наукового, оскільки найбільш елементарним компонентом у нарративному знанні є висловлювання, а у науковому — частини висловлювання (детальніше див.: *Там само.* — С. 162.).

⁸⁴ *Поппер К.* Логика научного исследования // Поппер К. Логика и рост научного знания (Избранные работы). — М.: Прогресс, 1983. — С. 148.

⁸⁵ *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный подход // Поппер К. Логика и рост научного знания (Избранные работы). — М.: Прогресс, 1983. — С. 461.

⁸⁶ *Доманська Є.* Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 13.

⁸⁷ Варто нагадати, що Поппер у своїй концепції епістемології без пізнаючого суб'єкту пропонує ідею вирізнення трьох світів (або універсумів): по-перше, світ фізичних об'єктів чи фізичних станів; по-друге, світ станів свідомості, мисленнєвих (ментальних) станів; по-третє, світ об'єктивного змісту мислення, перш за все, змісту наукових ідей, поетичних думок та творів мистецтва (детальніше див.: *Там само.* — С. 439-440.).

⁸⁸ Див.: *Там само.* — С. 440-441.

⁸⁹ Див.: *Там само.* — С. 449, 442.

⁹⁰ *Анкерсмит Ф.* Нарративная логика. — М.: Идея-Пресс, 2003. — С. 250.

⁹¹ Детальніше див.: *Там само.* — С. 12.

⁹² *Козеллек Р.* Часові пласти. Злами досвіду та зміна методів // Козеллек Р. Часові пласти. — К.: Дух і Літера, 2006. — С. 40.

⁹³ Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные работы. — М. : Прогресс, 1990. — С. 353.

⁹⁴ Детальніше див.: Анкерсмит Ф. Нарративная логика. — М. : Идея-Пресс, 2003. — С. 315.

⁹⁵ Див.: Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные работы. — М. : Прогресс, 1990. — С. 375-376, 380.

⁹⁶ Див.: Там само. — С. 382, 369.

⁹⁷ Патнэм Х. Факт и ценность // Патнэм Х. Разум, истина и история. — М. : Практика, 2002. — С. 191-192.

⁹⁸ Патнэм Х. Почему существуют философы // Аналитическая философия. Становление и развитие (антология). — М. : Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. — С. 509.

⁹⁹ Мегилл А. Объективность для историков // Мегилл А. Историческая эпистемология. — М. : Канон+ РООИ Реабилитация, 2007. — С. 367, 361.

¹⁰⁰ Філософський або абсолютний тип об'єктивності бере свої витoki з традиції сучасної філософії, починаючи з Рене Декарта, і тісно пов'язаний (хоча і не ідентифікується) з ідеєю того, що дослідник повинен пізнавати речі такими, якими вони є насправді. Прихильники ідеї абсолютної об'єктивності прагнуть до такого знання, яке б повністю відображувало дійсність без передсудів, пристрастей та викривлень. Вони вважають, що усі добropорядні дослідники неминуче повинні прийти до одного набору репрезентацій, і якщо цього не відбувається, вони схильні заіздозрити наявність некомпетентності або свідомої неправди. Другий тип — дисциплінарна об'єктивність — вона не передбачає тотальної конвергенції, а у якості свого стандарту об'єктивності розглядає консенсус у певному дослідницькому середовищі. Третім типом об'єктивності є інтеракціональний або діалектичний. Він ґрунтується на тому, що ті чи інші об'єкти стають об'єктами у ході взаємодії між суб'єктом та об'єктом. Таким чином, на відміну від абсолютного чи дисциплінарного типів, він залишає місце для суб'єктивності дослідника. Останній тип об'єктивності — процедурний, котрий орієнтується на практику імперсонального методу дослідження. Мегілл зазначає, що процедурний тип об'єктивності не існує у вигляді стійкої орієнтації у історичному дослідженні та історіописанні (детальніше див.: Там само. — С. 370.).

¹⁰¹ Див.: Там само. — С. 370, 391.

¹⁰² Див.: Там само. — С. 363, 365.

¹⁰³ Коллінґвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. — М. : Наука, 1980. — С. 203.

¹⁰⁴ Мішалова О. В. Исторична дійсність та факт у світлі ідей Л. Вітгенштейна // Актуальні проблеми духовності: [зб. наук. праць]. — Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ», 2014. — С. 183.

¹⁰⁵ Анкерсмит Ф. Нарративная логика. — М. : Идея-Пресс, 2003. — С. 336-337, 338.

¹⁰⁶ Шпет Г. Г. История как проблема логики // Историко-философский ежегодник. — М. : Наука, 1988. — С. 310.

¹⁰⁷ Дройзен Г. Речь, произнесенная при вступлении в Берлинскую академию // Дройзен И. Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории. — С-Пб. : Владимир Даль, Наука РАН, 2004. — С. 578.

¹⁰⁸ Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1. : Чары Платона. — М. : Феникс, Международный фонд Культурная инициатива, 1992. — С. 251.

¹⁰⁹ Див.: Там само. — С. 254.

¹¹⁰ Поппер К. Введение в логику науки // Поппер К. Логика и рост научного знания (Избранные работы). — М. : Прогресс, 1983. — С. 68.

¹¹¹Вебер пише: «Логічний аналіз ідеалу, його змісту та останніх аксіом, виявлення походних від нього логічних і практичних висновків, повинні бути, якщо аргументація переконлива, значимою і для китайця, хоча він може бути “байдужим” щодо наших етичних імперативів, може і, звичайно, буде відкидати сам ідеал та похідні від нього конкретні оцінки, не відкидаючи при цьому цінність наукового аналізу» (детальніше див.: Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные работы. — М.: Прогресс, 1990. — С. 354.).

¹¹²Див.: Там само. — С. 403-404.

¹¹³Детальніше див.: Козеллек Р. *Historie Magistra Vitae*. Про втрату чинності крилатого вислову на тлі зрушень історії нової доби // Козеллек Р. *Минуле Майбутнє*. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 63.

¹¹⁴Детальніше див.: Мегилл А. *Против непосредственности* (Не слишком ли многого мы ждем от истории?) // Мегилл А. *Историческая эпистемология*. — М.: Канон+ РООИ Реабилитация, 2007. — С. 438.

¹¹⁵*Ranke L. Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. — Leipzig, 1885, 3 Aufl. — S. VII.

¹¹⁶*Ranke L. Римские папы, ихъ церковь и государство в XVI–XVII столетіяхъ*. Въ двухъ томахъ. — Т. 1. — С. Петербургъ, 1869. — С. VIII-X.

¹¹⁷Данто А. *Аналитическая философия истории*. — М.: Идея-Пресс, 2002. — С. 134.

¹¹⁸Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные работы. — М.: Прогресс, 1990. — С. 414.

Надійшла до редакції 12 серпня 2016 р.

Анотація

Мішалова О.В. Історичні твердження та поняття як конститутивні елементи історичної дійсності

У статті розглядається питання семіотичної природи історичної дійсності, обґрунтовується положення, що історичні твердження та поняття представляють собою конститутивні елементи історичної дійсності. Підкреслюється, що цінності є невід'ємним компонентом історичного знання, у зв'язку з чим автор здійснює спробу окреслити власне поняття об'єктивності історичного знання.

Ключові слова: історична дійсність, історичний факт, історичне поняття, об'єктивність.

Abstract

Mishalova O.V. Historical statements and concepts as constitutive elements of historical reality

The paper deals with an issue of the semiotic nature of historical reality, it is substantiated the point that historical statements and concepts are constitutive elements of historical reality. It is stressed that values are an integral part of historical knowledge therefore the author attempts to outline her own concept of the objectivity of historical knowledge.

Keywords: Historical reality; historical fact; historical concept; objectivity

References

1. Fevr L. Nauchnyj poryv Vozrozhdeniya // Fevr L. Boi za istoriyu. — Moscow : Nau-ka, 1991. — S. 388.
2. Fevr L. Sud sovesti istorii i istorika // Fevr L. Boi za istoriyu. — Moscow: Nauka, 1991. — S. 14-15.
3. Kollingvud R.Dzh. Ideya istorii. Avtobiografiya. — Moscow : Nauka, 1980. — S. 232, 235.
4. Langlua Sh.-V., Senjobos h. Vvedenie v izuchenie istorii. — Moscow : Gosudarstvennaya publichnaya istoricheskaya biblioteka Rossii, 2004. — S. 183, 198.
5. Drojzen I.G. Istorika. Lekcii ob ehnciklopedii i metodologii istorii. — SPb. : Vladimir Dal, Nauka RAN, — 2004. — S. 70-71.
6. Drojzen I.G. Rech, proiznesennaya pri vstuplenii v Berlinskuyu Akademiyu nauk // Drojzen I.G. Istorika. Lekcii ob ehnciklopedii i metodologii istorii. — S-Pb. : Vladimir Dal, Nauka RAN, — 2004. — S. 578.

7. Veber M. Kriticheskie issledovaniya v oblasti logiki nauk o kulture // Veber M. Issledovaniya po metodologii nauki. — Ch. I. — Moscow: Nauka, 1980.
8. Lappo-Danilevskij A.S. Metodologiya istorii. — Moscow : Territoriya budushchego, 2006.
9. Kovalchenko I.D. Metody istoricheskogo issledovaniya. — Moscow : Nauka, 1987.
10. Mishalova O.V. Istorichna dijsnist ta fakt u svitli idej L. Vitgenshtejna // Aktualni problemi duhovnosti: [zb. nauk. prac']. — Kryvyi Rig : DVNZ «KNU», 2014.
11. Shpet G.G. Istoriya kak problema logiki // Istoriko-filosofskij ezhegodnik. — Moscow : Nauka, 1988.
12. Danto A. Analiticheskaya filosofiya istorii. — Moscow : Ideya-Press, 2002.
13. Ankersmit F.R. Narrativnaya logika. Semanticheskij analiz yazyka istorikov. — Moscow : Ideya-Press, 2003.
14. Putnam H. Vklad nauki v sovremennye koncepcii racionalnosti // Patnem H. Razum, istina i istoriya. — Moscow : Praxis, 2002.
15. Putnam H. Cennosti, fakty i poznanie // Patnem H. Razum, istina i istoriya. — Moscow : Praxis, 2002.
16. Topolski J. Historical sources and the access of the historian to the historical reality // Problemy istoricheskogo poznaniya. — Moscow : Nauka, 1999.
17. Carr E.H. What is history? — London : Penguin Book, 1987.
18. Tractatus Logico-Philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung. By Ludwig Wittgenstein. First published by Kegan Paul (London), 1922.